

BERKI TÍMEA

Tolmács nélkül¹

A MAGYAR–ROMÁN IRODALMI KAPCSOLATOK ELBESZÉLÉSEI²

A Monarchia-irodalom fogalmát létrehozó és azt a kelet-közép-európaisággal társító szövegkorpusz egyáltalán nem, vagy csak véletlenszerűen foglalkozik a 19. századi birodalom magyarországi területén élő románok kultúrájával. Vajda György Mihály, neves komparatista, részleges, azaz nem „bennszülött” irodalomként említi,³ és másodlagos fontosságúnak tartja a román (és vele együtt a lengyel, ukrán, olasz) irodalmat a német-osztrák, cseh, szlovák, horvát, szlovén és magyar irodalmakhoz képest. Ez a kategorizálás mindamellett, hogy provokatív módon lehetőséget kínál e részlegesség problematizálására, olyan tágabb kontextus felé nyitja meg a kérdést, amely a modern értelemben vett nemzeti irodalom-fogalmaink történeti képlékenységét és homonimikusságát hozza játékba. Fordítva, de hasonlóképpen lehet érvényes, pontosabban megfontolandó ugyanez a kérdésfelvetés a világháborúkat követő időszakra is, például a „romániai magyar irodalom” szintagma kapcsán. A többes kötődés mindkét esetben a hasonlóságok és együvé tartozás mellett olyan egyedi különbségeket is kidomborít, amelyekkel mindenképp számolni kell, és amelyek az egységesnek elképzelt modern nemzeti irodalom-fogalmunkat roncsolják. A többségi/kisebbségi, nemzeti/nemzeti-ségi, teljes értékű/részleges differenciálás ebben a vonatkozásban a viszonyok hatalmi komponensét világítja meg.

Kutatásaim esetében a nyelv alapú irodalom- és kultúrafogalom sajátos példajaként értelmezhető a monarchiabeli román nemzetiségi, majd a huszadik századi romániai magyar

¹ Az itt következő tanulmányok a 2014. december 8–9-én megtartott, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett *A szinguláris* című komparatista-vándorkonferencia előadásainak lejegyzett, szerkesztett változatai. A rendezvény megszólalói – az országhatárokon belüli és azokon túli magyar komparatistika jeles képviselői és fiatal kutatói – arról osztották meg nézeteiket, hogy az irodalmi mű vagy a kulturális jelenségek értelmezése során mennyiben operálhatunk olyan közismert, a tudományos leírás során is gyakran használt fogalmakkal, mint az abszolút egyediség, hasonlíthatatlanság, valamint hogy az ezekhez való ragaszkodás vagy az ezektől való szabadulás kísérletei mennyiben egyeztethetők össze az Egy-ről létrejött más – tudományos, művészi – diskurzusok ajánlataival. A jelenségek mindenkor egymás mellé állításában érdekelt komparatistikai iskola, igazi, mindig megújuló „válságdiszciplínaként”, a saját múltjára való visszatekintés, az alapító feltevéseit illető határozott újratárgyalás által tehát ezúttal is az összehasonlító módszer jelen- és jövőbeli irányjaiban rejlő megújulás lehetőségeit kereste és mutatta be. Tanulmányrovatunkban válogatást adunk közre a konferencia gazdag programjából.

² A dolgozat megírásához szükséges anyagi támogatást a Humán erőforrás-fejlesztési operatív program 2007 – 2013, és az Európai Szociális Alap biztosította a „Sikeres fiatal kutatók – szakmai fejlődés interdiszciplináris és nemzetközi összefüggésben” POSDRU/159/1.5/S/132400 projektből.

³ Vajda György Mihály, *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban...* = Fried István (szerk.), *A Monarchia a századfordulón (Monarchia-irodalmak és irodalmak a Monarchiáról)*, JATE BTK, Szeged, 1991, 11–23.

irodalom és kultúra a román és „együtt élő népek” kontextusában. Ez utóbbi történetnek egy szegmensét mutatja be ez az írás, mely egy nagyobb projekt része.

A román-magyar kapcsolattörténet filológiai feltárását folytató projektnek számolnia kell azzal a ténnyel, hogy a Domokos Sámuel által összeállított bibliográfia-sorozat⁴ éppen akkor áll le, amikor külföldön és Romániában egyaránt felívelőben van a komparatiztika iránti érdeklődés.⁵ 1978-ban lát napvilágot a második és egyben utolsó, a recepciót 1970-ig követő kötet, melynek nem volt konkrét folytatása.

Az 1970-es évek román irodalmának magyar nyelvű recepcióját vizsgálva állítható, hogy a nacionál-kommunista diktatúrának az ekkor viszonylag szabadabb korszakában számos, a Romániában élő nemzetiségek, így a magyar kultúra szempontjából is jelentős megvalósításra, engedményre kerül sor: megalakul a Kriterion Könyvkiadó, *A Hét* folyóirat, a Román Televízió magyar adása, melyek intézményes keretek között, a korszak kontrollált viszonyrendszerében, kompromisszumok árán biztosítják a saját kultúrához való hozzáférést. Komparatiztikai tekintetben pedig a helyzet sajátosságának következményeként a békésen egymás mellett élő népek közötti kapcsolatok egyetlen járható útjává a romániai magyar összehasonlító irodalomtudomány művelése válik.⁶ Az intézményes kereteket igénylő kutatási irány és tudományterület művelői értékelésében elsősorban módszerként látszik, hiszen az adott körülmények nem teszik lehetővé sem a szervezett, átfogó kutatásokat, sem az intézményes és anyagi háttérrel. Elméleti kérdésvetéseket szintjén a *Korunk* című lap mellett a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság (AILC) munkálataiba való bekapcsolódás is számottevő eredményeket hoz e téren addig a pontig, amíg nemzetiség/kisebbség- és kultúrpolitikai okokból el nem lehetetlenítik a nemzetiségek részvételét a gyűléseken. Romániában tehát sajátos módon alakul a hatvanas-hetvenes évek legérdekesebb tudományága, melynek legjelentősebb részét a magyar–román kapcsolattörténet vizsgálata képezi, részben azért, mert számbelileg a magyar közösség a legnagyobb kisebbség.

E kapcsolattörténeti irány kortárs reflexióit tartalmazza az az interjúkötet, amelyet Beke György⁷ állított össze *Tolmács nélkül* címmel.⁸ Az 56 író megszólaltató munka a magyar–román közös múlt, személyes élettapasztalatokra, a kapcsolatok működésének hogyanjára

⁴ A kapcsolattörténetre vonatkozó bibliográfiai kötetek: DOMOKOS Sámuel, *A román irodalom magyar bibliográfiája: 1831–1960 (1961–1965.) Bibliografia maghiară a literaturii române: 1831–1960 (1961–1965)*, Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1966, illetve DOMOKOS Sámuel, *A román irodalom magyar bibliográfiája: 1961–1970. Bibliografia maghiară a literaturii române: 1961–1970*, Bukarest, Kriterion, 1978.

⁵ Vö. *Istoria și teoria comparatismului în România*. Sub îngrijirea științifică a prof. Al Dima și Ovidiu Papadima, Buc., Ed. Academiei RSR, 1972. Emellett megélnék a román figyelem az összehasonlító irodalomtudomány iránt, több olyan írás is napvilágot lát, melyben a bukaresti, budapesti ülészekről értekeznek, vagy a fordítás, a módszertan kérdését taglalják. Kiemelendő a *Synthesis* c. 1974-es, az AICL bukaresti ülészekét összefoglaló publikáció.

⁶ Ekkoriban történik meg az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok/Acta Comparationis Litterarum Universarum* újrafelfedezése és a két szerkesztő, Meltzl Hugó, illetve Brassai Sámuel munkásságának újraértékelése. Lásd MIKÓ Imre, *Az utolsó erdélyi polihisztor (Száz dokumentum és történet Brassai Sámuelről)* Kriterion, 1971, illetve *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*, szerk. GAAL György, Kriterion, 1975. [Téka-sorozat]

⁷ Beke György (1927–2007) romániai magyar író, újságíró, szociográfus.

⁸ BEKE György, *Tolmács nélkül: interjú 56 íróval a magyar – román irodalmi kapcsolatokról*, Bukarest, Kriterion, 1972. (A továbbiakban BEKE 1972.)

és miértjére kérdez rá annak érdekében, hogy a mások/másik megértése által létrejöhessen a mi/saját megértése, ezáltal mintegy leképezve a román-magyar kulturális viszonyokról való gondolkodás e sajátos korszakát.

Beke György szerint a barátság fogalmával ragadható meg leginkább az irodalmi kapcsolatok gyakorlata. Kötetét nagy humánus szintézisként képzelem el, és az interjúkat záró vallomások szövegében a következőképpen fogalmaz: „[A] kölcsönös megismerés nem elmosza a nemzeti jegyeket, sajátosságokat, a lélek egyedi jeleit, hanem közös elismerésben ragyogtatja fel őket. Így teljesebbé válnak a magunk értékeiben is a másik irodalom értékeinek megismerésével”.⁹ Ez a pozitívként felmutatott viszonyrendszer, amint látni fogjuk, korántsem ennyire egyértelmű, hiszen már az interjúkban is szóba kerülnek azok a problémák is, amelyek főként hatalmi játszmák által meghatározottak, és erőteljes ideologizáltságuk révén mélyen benne gyökereznek a kor társadalomtörténetében.

A több mint hatszáz oldalas kötet a megszólítottak életkora alapján rendezte kronológiai sorrendbe az interjúkat, mintegy történeti ívet szolgáltatva a felidézett életeseményeknek. Egyenlenségektől sem mentes vállalkozásról van szó, hiszen egyszerre van jelen a kötetben a nyolcvanas évek vége fele járó Kós Károly¹⁰ és magyar értelmiségiek fiatalabb nemzedékének képviselői, mint például Veress Zoltán¹¹, Szilágyi Domokos¹². A megkérdezettek szakmai és nemzeti identitása sem homogenizáló tényező.¹³ A nemzedéki és nemzetiségi különbségek mögött történelmi változások kontextualizálják a kapcsolatokat, melyek egyetlen narratívába kerülve a kötet révén, számos probléma felvetésére adnak lehetőséget.

A kötetbeli interjúk a kérdezővel kialakított viszonyt, a nyilvánosság percepcióját, és közvetve a társas és irodalmi érintkezés fórumait is dokumentálják. Beke nem kívánja értelmezni az általa használt műfaji-módszertani lehetőséget, csupán azt említi, hogy magnetofon, esetenként gépirónó segítségével dolgozik, néha telefonon, az esetek legnagyobb részében pedig személyesen beszélget alanyával. Nem merül fel problémaként az, ami a (négy évtizeddel távolibb, 21. századi) befogadó számára kérdésesként mutatkozik, mégpedig az interjú megkonstruáltsága, a kérdező hatalmi pozíciója, az alanyok válaszainak befolyásolhatósága és többszörösen megkonstruált volta,¹⁴ az alanyok reális viszonya a magyar-román kapcsolatokhoz,¹⁵ a beszélgetés szituacionális jellemzői.

⁹ I.m., 620.

¹⁰ Kós Károly (1883–1977) magyar építész, író, szerkesztő.

¹¹ Veress Zoltán (1936–2013) romániai magyar író, költő, műfordító.

¹² Szilágyi Domokos (1938–1976) romániai magyar költő, író, irodalomtörténész, műfordító.

¹³ 42 magyar és 24 román értelmiségi szerepel a kötetben, illetve az interjúkat készítő Beke György vallomása is a magyarok számát szaporítja. A kötetben az írók és költők mellett irodalomtörténészek, filológusok, fordítók, intézményvezetők, politikusok és filozófusok is megszólalnak.

¹⁴ Az interjúk zöme 1968 és 1972 között az *Előre* c. napilap vasárnapi hasábjain már megjelenik *A barátság hírvonalain* rovatban, némelyikük pedig az *Igaz Szóban* és *A Hétköznapokban* olvasható. Kötetbe szervezve nyomtatékosabban hangsúlyozódik szerkesztettségük, együvé tartozásuk. Közös kontextusba, a román-magyar irodalmi kapcsolatok terébe íródnak és a periodikákban megidézett barátságról a nyelvismeretre, a kommunikációra, azaz a kapcsolattartás mikéntjére kerül a hangsúly, mint ahogy azt a tendenciózus kötet cím is mutatja.

¹⁵ Itt a kényszerből vállalt műfordítói lehetőségekre vagy megbízatásokra gondolok. Egyeseket a megélhetés kényszere, másokat a politika és a cenzúra által ellehetetlenített irodalmi karrier félbeszakadása készítetett fordításra.

Egy, a kötet megjelenése után készült interjúban közvetett módon ugyan, de tematizálódik a Beke által választott eljárás.¹⁶ Huszár Sándor, *A Hét* főszerkesztője Beke Györgyöt kötele kapcsán öndefinícióra készíti, és ekkor fogalmazza azt meg Beke, amit végül is munkássága is bizonyít, hogy olyan írónak tartja magát, aki a riportot a valóságábrázolás legmegfelelőbb eszközének tekinti, és lévén, hogy a hetvenes években az irodalmi érdeklődés a dokumentum és valóságirodalom felé mozdul el, ebbe az irányba tájékozódik ő is. Szerinte nem egyértelmű a műfaj megítélése a szerkesztők körében: van, aki komolyan veszi, igazságábrázolásaként tekinti a riportot, más pedig napi szerkesztőségi feladatként kezeli. Beke koncepciójában az interjú a riport megújulásának lehetősége, hiszen sokkal kontrollálhatóbb, kizárja a mellébeszélést, és ez által még szorosabb kapcsolatot tételez valóság és a valóság elbeszélése között.¹⁷ Ez a koncepció gátolja a reflexiót az interjúkészítés során és eleve adottként kezel egy többszörösen rétegzett és dinamikájában is provokatív interperszonális kapcsolatot.

A dokumentálás szándéka még erőteljesebben mutatkozik meg az említett interjú perspektívájából, és ezt a kötet összeállítójának egyéb gesztusai is erősítik. Az interjúk által szóba hozott, kiadáskor azok szövegébe illesztett kéziratok (publikálatlan levelek vagy résztanulmányok) a referencialitást és értékességet hangsúlyozzák.¹⁸ Különös irodalomtörténeti értéket jelentenek azok a passzusok, melyek az interjúkat olvasók körében konkrét irodalmi műfajokként értelmeződnek. Ennek legmarkánsabb példája a Sütő András¹⁹-interjújában a román recepció által portréként azonosított Ion Creangă-leírás²⁰ vagy a komparatista Engel Károly véleménye,²¹ miszerint egyfelől az interjúkban felidézett egyéni emlékek az irodalomtörténet-írás adataivá válnak, másfelől az elfeledés ellen munkálva, az interjúk emlékiratokként is működhethetnek. Kapcsolattörténeti vonatkozásban érdekes az a többször felbukkanó kérdés, miszerint lefordíthatatlan Ion Luca Caragiale²² színműveinek nyelvezete. A szingulárisaként tételeződő életmű egyes szövegei olyan nyelvi realitást hoznak játékba, amelynek nincs pontos nyelvi megfelelője más kultúrákban. A nyelvek közti ekvivalencia nem áll tehát ebben az esetben. Így például a legkitűnőbbnek tartott fordítás, a Bálint Tiboré²³, a fordítóval készült interjúban is tematizálódik, hiszen a nyelvkeresés, nyelvtalálás, közelítés, sajátta tétel problémájára válaszol.

A kontrolláltként elképzelt valóságábrázolás ellenére sem vetkőzhetik le az interjúk a személyességet, már csak azért sem, mert az irányított valóság-elbeszélés a személyközi kapcsolatokra is rákérdez. Ezek a barátság jegyében alakulnak, sőt a barátság kérdésétől indulnak az interjúk, miközben nem hagyhatjuk figyelmen kívül a felidézés/visszaemlékezés, netán a felejtés mechanizmusának működését sem. Az interjúk némelyikének személyessége

¹⁶ HUSZÁR Sándor, *Interjú az interjúról = A Hét*, 4., 1973/16, 3.

¹⁷ A valóság és annak elbeszélése a riport és interjú kettősége felől nézve Beke elgondolásában a közvetkező: amíg a riport személytelen abban az értelemben, hogy monogramokat használhat személynevek helyett vagy elfedheti a helyszínt, addig az interjú önálló műfajként sokkal pontosabb, nem ad lehetőséget a mellébeszélésre. Vö. Uo.

¹⁸ Lásd például Kuncz Aladár leveleit Corneliu Codarceához. BEKE 1972, 57.

¹⁹ Sütő András (1927–2005) Herder- és Kossuth-díjas romániai magyar író.

²⁰ Veronica PORUMBACU, *Beke György. Fără interpret = Contemporanul*, 1973/17, 3.

²¹ BEKE 1972, 351.

²² Ion Luca Caragiale (1852–1912) román drámaíró, író, elbeszélő, újságíró.

²³ Bálint Tibor (1932–2002) romániai magyar író, műfordító.

az interjúk kontrolláltságát, valóságtükröző percepcióját roncsolja, mégis, ezen túlmenően az interjúk, amelyek a barátság adatolására hivatottak, és amelyek olvasói igényekre adott válaszként is funkcionálhatnak²⁴, megmutathatják az ideális kapcsolattartás mikéntjét, azt, hogy hogyan alakulnak ezek a barátságok, ki kivel és miért barátkozik, ahonnan csak egy lépés az érdekkapcsolat vagy az informalitás (pl. a pletyka).²⁵

Az interjúkból kiolvasható kérdések közül jelen tanulmányban kettőre térek ki: a nyelvismeretre és a műfordításra, mert ezek állandó kérdései vagy kiindulópontjai a beszélgetéseknek. Pályakép-elbeszéléseként is elképzelhetőek az interjúk, hiszen a kapcsolatfelvétel vagy az érintkezés leggyakrabban szocializációs kérdésként mutatkozik, és feltétele a másik kultúra nyelvének ismerete. Ugyanez a feltétel nyújt lehetőséget/szab határt a műfordításnak mint a kulturális közvetítés módjának.

A szűkebb vagy tágabb környezet, a család vagy a gyermekkori barátok mellett az iskoláztatás, illetve a férfiak esetében a kötelező katonai szolgálat olyan közegek, amelyek lehetőséget nyújtanak a többnyelvű szocializációra, a társadalom különböző közösségeinek egyidejű vagy párhuzamos megismerésére. A nyelvtanulás innen nézve hiányalakzatként működik Veronica Porumbacu²⁶ és Paul Drumaru²⁷ esetében, akik a fordítás gyakorlása miatt önként döntenek a nyelvtanulás mellett.²⁸

A két kultúra közötti érdeklődés többszintű. A konkrét barátságok is rétegzettek, esetenként kezdetben nem is jelentenek személyes kapcsolatot, csak irodalmi érintkezést, amely a barátság kibontakozásához nyújt lehetőséget. Az értelmiségi szerepértelmezések hetvenes évekbeli történetének visszatérő eleme az együtt élő népek kultúrájának megismerése, a kapcsolattartás, amely a hivatalos kultúrpolitikának is része. A kultúrák közötti közvetítés intézményszervezői, írói és értelmiségi feladat egyben. A műfordítás más szinten segíti elő ugyanezt a folyamatot, hasonlóan ahhoz a gyakorlathoz, amikor román szerzők írnak előszavakat vagy ismertetéseket magyar pályatársaik munkáiról és fordítva, a kölcsönösség jegyében.

A magyar–román kapcsolattörténetnek az interjúkból körvonalazódó alapkérdése a műfordítás, mely a kulturális közvetítés legkézzelfoghatóbb eredménye. A fentebb szocializációs kérdésként tárgyalt többnyelvűségről kiderül a beszélgetések alapján, hogy a fordítók gyakorlatában esetleges. Mind a nyelvismeret, mind az irodalmi szöveg többszintű, ezért fordul elő az, hogy a műfordítók kénytelenek szótárak, nyelvtankönyvek, más nyelvű fordítások segítségével dolgozni. E fogódzók mellett gyakran szó esik az interjúkban arról, hogy a családtagok (anya, feleség, rokon) is segíthetik a fordítások létrejöttét akkor, amikor jártasabbak a másik kultúrában, mint maga a fordító. Ez a folyamat pedig azt leplezi le, hogy a lefordított szöveg mellett feltüntetett egyszemélyes szerzői/fordítói név viszonylagos fogalom, hiszen

²⁴ BEKE 1972, 351.

²⁵ Egyetlen példa a kötetből: „magánjellegű kérdésekre csak a filmcsillagok szoktak válaszolni”, mondja Szász János, amikor Beke annak feleségére, Anemona Latzina német költőnőre kérdez rá.

²⁶ Veronica Porumbacu (1921–1977) román költő, elbeszélő, műfordító.

²⁷ Paul Drumaru (1938 –) román elbeszélő, költő és műfordító.

²⁸ Az interjúk azt is adatolják, hogy a románokhoz képest több a kétnyelvű értelmiségi a magyarok között.

fordító-segítő²⁹, inas-mester³⁰ viszonyt rejthet. A fordítói gyakorlatot ugyanakkor jelentősen befolyásolja a lefordítandó szövegek kiválogatása, mely az imént említett viszonyrendszer felől nézve szintén érdekes tanulságokkal szolgál. Fontos ezért megemlíteni Illyés Gyula és Domokos Sámuel, Kányádi Sándor³¹ és Szilágyi Júlia³², Szemlér Ferenc³³ és Zaharia Stancu³⁴ kapcsolatát. A páros első tagja a fordító, a második a „nyerselő” (vagy közvetítő, aki a ráirányítja a fordító figyelmét egy költőre például), akinek tevékenysége nélkülözhetetlen a fordítás létrejöttében. Román vonatkozásban Constantin Olariu³⁵ nyersfordításait használták a magyarra fordítók. A megszólalók nem csupán saját gyakorlatukról mesélnek, hanem mások munkáját is értékeli. Így nyílik lehetőség arra, hogy az 56 szövegből kirajzolódjon az eszményi fordító profilja. Ő az, aki nem csak érti, hanem könyv nélkül ismeri a lefordítandó szöveget, ritmikus szóelemzés segítségével látja át. Költői egyénisége szelekciós szűrőként működik. Saját alkotói tapasztalata és a pászítgatás, a munka vagy ritkán a pillanatnyi nyelvi lelemény az, ami meghatározza a műfordítás létrejöttét. Összegezve ezt a gondolatmenetet, látszik, hogy az alapos és a nyelv legmélyebb rétegeit feltáró gyakorlat az ideális, de ami ennél sokkal fontosabb, hogy működni kell az ekvivalenciának a fordító és műfordítás között olyan értelemben, hogy verset igazán jól csak az fordíthat, aki maga is versszerző a saját irodalmában. Az interjúk, miközben körvonalazzák az ideális műfordító képét, Áprily Lajosban ismerik fel azt.³⁶

A fordítást taglaló beszélgetés-részek a fordítói intenciók kapcsán is információhordozók: legtöbbször a fordítók közül megrendeléseknek tesznek eleget, hiszen 1945 után megsokszorozódik a fordítói feladat³⁷: az irodalmi folyóiratok és különböző lapok napi szükségletét, valamint a Kriterion kiadó projektjei és a közös könyvkiadással kapcsolatos államközi egyezmény követelményeit is szem előtt kellett tartani. De ettől eltérő szelekciós intenciókat is megismerünk. Mihai Beniuc³⁸ nem véletlenül fordítja magyarra Petőfit és érdekli Octavian Goga³⁹ Ady-fordítása iránt, mivel ő maga is a román népies líra megteremtésén munkálkodik. A vele készített interjúban tudatosan vállalja tájékozódását, az egyedi keresé-

²⁹ Ilyen kapcsolatok: Veronica Porumbacu és egy magyar cselédlány; Kántor Lajos és felesége, Erzsébet. Vö. Beke 1973.

³⁰ Ez a viszony befolyásolja Jékely Zoltán műfordítói tevékenységét apjával, Áprily Lajossal való kapcsolatában.

³¹ Kányádi Sándor (1929–), Kossuth-díjas romániai magyar költő, műfordító.

³² Szilágyi Júlia (1936–), erdélyi magyar irodalomkritikus.

³³ Szemlér Ferenc (1906–1978) erdélyi magyar költő, műfordító, kritikus.

³⁴ Zaharia Stancu (1902–1974) Herder-díjas román költő, elbeszélő, színházigazgató és publicista.

³⁵ Constantin Olariu (1927–1988) román költő, elbeszélő, műfordító.

³⁶ Ugyanígy kerül elő az eszményi komparatista is, akit Gáldi László, Engel Károly vagy Dávid Gyula személyében ismernek fel. A kulturális érintkezések patriarchális figuráiként Emil Isacot és Gaál Gábort említik. Román vonatkozásban Octavian Goga tölti be az eszményi fordító szerepét, de ennek értékelése mellett az interjúk megszólítottjai elhatárolódnak a román költő és műfordító közéleti és politikai szerepvállalásaitól.

³⁷ *Franyó Zoltán* = BEKE 1972, 19–28., *Kiss Jenő* = BEKE 1972, 241–254.

³⁸ Mihai Beniuc (1907–1988) a proletkult irodalom képviselője, a rendszer szolgálatában álló, de a magyar értelmiségiekkel és kultúrával is kapcsolatot tartó román költő.

³⁹ Octavian Goga (1881–1938) román költő, drámaíró, politikus, Madách Imre *Az ember tragédiája* c. művének románra fordítója.

sét és megtalálását, hogy hasonlót hozhasson létre saját irodalmában. Válaszai implicit módon arra világítanak rá, hogy a 20. századi román újnépesség forrása mintegy fáziseltolódásként a 19. századi magyar népiesség, illetve a 20. századi újnépesség. Hasonló szándék munkál Beniucban Szilágyi András⁴⁰ *Új pásztor* című művének fordításakor is, amikor úgy véli, hogy ez a mű lehetőséget nyújt számára a népies realizmus sajátosságainak azonosítására. A másik példa a magyar Létay Lajos⁴¹ és a román Ion Brad⁴² kapcsolatára reflektál. Mindketten költők, és irodalmi tekintetben is sajátos kapcsolatban állnak: egymás műveinek fordítói. A kölcsönösség termékeny a két költő viszonyában, egyszerre jelenhetnek meg mindkét nyelven friss köteteik, egymás költészetére is hathatnak. Ez a gyakorlat a fordítások dinamikájának és az új fordítók működési lehetőségeinek szempontjából belterjességhez vezethet. Egy újabb koncepció a Dávid Gyuláé⁴³, aki az irodalom belső tendenciájából fakadó szükségletként látja a műfordítást. (Dávid komparatistaként⁴⁴ kerül be az interjúkötetbe, mivel a román–magyar kulturális kapcsolatok gyakorló kutatója.) Talán ehhez az elgondoláshoz a Mihai Beniuc stratégiája áll legközelebb.

A kölcsönösség kérdésére visszatérve, annak más példái is előkerülnek az interjúkban: a magyar írók a román szerzők műveikhez írnak előszavakat és fordítva – viszont ez sem feltétlenül politikamentes irodalmi gesztus, de fenntartja az érdeklődés és kapcsolat látszatát és folytonosságát. Egy megjegyzés erejéig a használt irodalomfogalomra is utalnék: Beke György kérdésfeltevésében⁴⁵ egyértelműen ideologikus az az elvárás, hogy az irodalom tükrözze a jelenvalót, az igazat, az interjúk kontextusa felől pedig az együttélés realitását. A szépirodalmi művek esetében mintegy követelményként kéri számon Beke az alkotóktól a magyar szereplők román regényekben való megjelenítését és fordítva.⁴⁶

Az interjúk esetenként reflexivitásra utaló elemeket tartalmaznak.⁴⁷ Ilyen annak a hiánynak a megfogalmazása, amely a magyar irodalmat tárgyaló román nyelvű eligazító művel kapcsolatos. 1930-ban jelent meg az utolsó kiadvány ebben a témakörben,⁴⁸ és ezzel magyarázható, hogy a román nyelvű olvasóközönség nem ismeri a magyar irodalmat és annak klasszikus szerzőit még az ötvenes években sem. Fordítva kevésbé gond ez a kérdés, hiszen a

⁴⁰ Szilágyi András (1904–1984) orvos, elbeszélő, újságíró.

⁴¹ Létay Lajos (1920–2007) erdélyi magyar költő, író, szerkesztő.

⁴² Ion Brad (1929 –) román elbeszélő és diplomata.

⁴³ Dávid Gyula (1928–) erdélyi magyar irodalomtörténész, szerkesztő, műfordító.

⁴⁴ Egy lábjegyzet erejéig utalnunk kell arra, hogy Beke György a Dávid Gyulával készült interjú elején fiatal tudományként nevezi meg a komparatistikát, mintegy szótári definícióját adja, innen indítva kérdéseit és a beszélgetést. Ez a gesztusa azt mutatja, hogy a korban a kevés számú gyakorló komparatistán kívül kevesen tudták és ismerték ezt az új tudományágat. Közönségformáló szándék munkálhat gesztusa mögött.

⁴⁵ Saját munkásságában is találunk erre vonatkozó példát: BEKE György, *A jegygyűrű most is megvan.* Beszélgetés Szabó Ilonával, Liviu Rebreanu regényhőisével, *Dolgozó Nő*, 1973/9., 17.

⁴⁶ Lásd például a Sütő Andrással készített interjút.

⁴⁷ A kitérő válaszadás leginkább Szilágyi Domokosra jellemző, például „- Mi vonz leginkább Eminescuhoz?

- Hogy mi vonz Eminescuhoz? Téged mi vonz Arany Jánoshoz? Vagy Byronhoz? Vagy Puskinhoz?”
Lásd: *Szilágyi Domokos* = BEKE 1972, 609.

⁴⁸ Ion CHINEZU, *Aspecte din literatura maghiară ardeleană*, ed. Revistei Societatea de Măine, 1930. [Az erdélyi magyar irodalom aspektusai – fordítás általam – B.T.]

kötelező román nyelvű oktatás részeként a kisebbségeknek lehetőségük adódik a román nyelv és irodalom tanulására. Kiderül a beszélgetésekből az is, hogy a műfordítások, pontosabban a prózafordítások legnagyobb hátráltatója a szerény anyagi honorárium, ezért olvashatóak csak részletek a román regényekből és recenziók róluk.⁴⁹ Másfelől hiányzik a fordítók új generációja is. Fodor Sándor⁵⁰ véleménye szerint megfontolandó a magyar–román kapcsolatok iránti „langyos közöny”, emellett pedig kevésbé kelendőek az ilyen típusú kiadványok. Fodor véleményét átfogalmazva azt állíthatjuk tehát, hogy a kiadványokat létrehívó (irodalompolitikai/ideológiai) szándékhoz képest eltérő/nem megfelelő a befogadók viszonyulása.

A Beke által szerkesztett kötetből körvonalazódó kapcsolattörténeti elbeszélés tehát többszörösen ideologizált. Szintén Fodor Sándor jegyzi meg, hogy 1948-ig nem volt kötelező a „román–magyar testvériség”, ellentétben azzal, ami a Bekével való beszélgetés idején történik. A testvériség és barátság ideológiájára szorosan ráépül az egymás megismerésének mint a megértés feltételének eszménye. A maga rendjén ez az eszmény leválaszthatatlan a békés együttélés és a közös szocialista haza értékei cseréjének ideológiájáról. Ekként a magyar–román kapcsolattörténet általánosan, a műfordítások például konkrétan is az értékcsere folyamatának részei: a kölcsönösség és humánus jegyében működnek⁵¹. Domokos Sámuel, Szász János⁵² például kivételnek számítanak, mert figyelmeztetnek, hogy mára, azaz a hetvenes évek legelején már közhellyé vált a megismerés és megértés eszménye.⁵³ Szász János az, aki a vele készült interjúban a barátság-fogalom relativizmusát és ideologikumát hozza szóba: „Ne haragudj, de egy-egy barátság epizódjai nem a nyilvánosság elé kívánczoló dolgok. Érttem én, hogy te a magyar–román íróbarátságok különös szépségét akarod itt velem kiemelni, de egy ilyen barátság különös szépsége szerintem épp az, hogy épp olyan, mint minden barátság.” Példaként pedig egy túlélt közös autóbalesetre utal, ezzel is a kérdés erőltettségét és banalitását hangsúlyozva.

Ha megvizsgáljuk, hogyan tételeződik e kapcsolattörténeti elbeszélések felől a magyar irodalom működése, akkor annak megkerülhetetlen sajátossága a többrétű funkcionalitás. Egyszerre kell ápolnia az ötven éves hagyományt, azaz romániai magyar irodalomként maradni meg és működni a romániai lehetőségek és keretek közepette, lépést kell tartania az „anyairodalommal” is, miközben a kisebbségi lét a diktatúrában eleve korlátozza ezt a lehetőséget. Magyarország fele is exportálnia kell önmagát a romániai magyar irodalomnak, ez a tevékenysége pedig a kulturális érintkezés és politikai konjunktúra miatt átminősül: az egész romániai irodalmat kell exportálnia műfordítások (de recenziók, kritikák vagy éppen a romániai valóságot reprezentáló munkák) által, hiszen „a magyar a román irodalom második nyelve”. Nyilván a magyar irodalom és a műfordítások szempontjából nézve az ekként megismerhető román irodalom elveszíti saját nyelvi közegét és létrejöttének kontextusát, csak a

⁴⁹ Veress Zoltán = BEKE 1972, 574, 575.

⁵⁰ Fodor Sándor (1927–2012) romániai magyar író, műfordító.

⁵¹ A humanisztikus vállalkozásként elképzelt fordításelmélet kritikájához lásd például: N. KOVÁCS Tímea (szerk.), *A fordítás mint kulturális praxis*, Jelenkor, Pécs, 2004.

⁵² Szász János (1927–2006) romániai magyar író, költő, újságíró, műfordító.

⁵³ Ez az eszmény munkált a 19. századi magyar–román kulturális közvetítések mögött is. Vö. DOMOKOS Sámuel i.m., DOMOKOS Sámuel, *Új adatok Eminescu első magyar fordítóiról és méltatóiról* = Uő, *Magyar–román irodalmi kapcsolatok*, Gondolat, Bp., 1985, 44–54., FARKAS Jenő, *A román irodalom magyar recepciója* = *Korunk* 2008/8. [http://korunk.org/?q=node/8&ev=2008&honap=8 - utolsó látogatás: 2015. április 19. - B.T.]

szerző neve utal vissza eredeti nyelvére. Ha politikailag nem vagy csak részben sikerül a romániai magyar irodalomnak átlépni a totalitárius rendszer megszorításait, nyelvileg domesztikálni tudja a román irodalmat és némiképp hatalmat gyakorolhat fölötté egy többszörösen kontrollált közegben.⁵⁴

Ami a kötet recepcióját illeti, a magyar és román nyelvű sajtó egyaránt felfigyel rá, több ismertetést is olvashatunk. Amint fentebb már jeleztem, interjú készül az interjúkészítő Bekével *A Hét* című lapban, és hasonló módon kerül ismertetésre Beke kötete az országos politikai napilapban, az *Előrében*⁵⁵ is. A magyar nyelvű sajtó mintha rájátszana a műfajiságra és Beke írói gyakorlatára. Ezzel szemben a román sajtó kevésbé érzékeny erre a jelenségre, a könyvismertetések vagy esszéket tartalmazó rovatokban írnak róla,⁵⁶ a *Tribuna* című kolozsvári lap szerkesztőségében pedig kerekasztal-beszélgetést tartanak.⁵⁷ Az ismertetőik elsősorban a beszélgetés (mint tanúvallomás) és dialógus (mint népek közötti barátság, szolidaritás és kölcsönösség – más szóval a szocializmus realitása) fontosságát emelik ki. Innen nézve is tagadhatatlan a kötet politikai kisajátítása vagy a kapcsolatok politizáltsága a szó szoros értelmében is. A barátság toposzának ideologikus alkalmazására épül rá a szocializmus béke- és megértés-diskurzusa, ami nem csupán a magyar–román, hanem a román és egyéb romániai kisebbségek kapcsolatát is befolyásolja.

A magyar sajtóból nem értesülünk arról, amire a román recenziók utalnak: a szimultán megjelenésre,⁵⁸ arra, hogy egyszerre jelenik meg magyar és román nyelven a kötet⁵⁹. (Ez arra enged következtetni, hogy ezek a recenzensek a román változatot olvassák.⁶⁰) A tanulmány címe felől is kulcsfontosságú az egyidejű megjelenés összehasonlító vizsgálata. Azonos a két kötet címe,⁶¹ szerkesztője, tartalomjegyzéke, kiadója, sőt illusztrátora⁶² is. Nyelvi szempontból természetesen különböznek. A román kiadás felől belátható a különbözőség egy másik aspektusa is: a kötet belső oldalán hat fordító nevét olvashatjuk, anélkül, hogy azonosíthatóak lennének az általuk fordított szövegrészek. A román változat elkészítéséhez tehát fordító közbenjárására volt szükség. A címben szereplő „tolmács nélkül” kifejezés innen nézve kevésbé ártatlan. Míg a magyar változat fenntartja annak látszatát, hogy a megszólított román értelmiségiek valahányan mind beszélői a magyar nyelvnek, a román kiadás vállalja a közvetítettséget, a tolmács nélkülözhetetlen szerepét a kötet elkészítésében. Impliciten pedig azt erősíti a fordítók sora, hogy a magyar beszélgetőtársak nem uralják a román nyelvet annyira, hogy románul beszélgessenek Bekével, és elfedi annak lehetőségét, hogy a románok közül va-

⁵⁴ A fordítás mint politikai és hatalmi gesztus részletesebb tárgyalásához lásd N. KOVÁCS 2004.

⁵⁵ BARABÁS Sándor, *A barátság húrjain. Interjú Beke Györggyel = Előre* 1972/7817, 3.

⁵⁶ Petre SĂLCUDEANU, *Fără interpret = România liberă*, 1973/8777, 2., Mihai MINCULESCU, *Beke György, Fără interpret, ed. Kriterion, 1972 = România literară*, 1973/7, 7., Ilie Constantin, *Dialogurile prieteniei = Luceafărul* 1973/15, 1., Veronica PORUMBACU, *Beke György, Fără interpret = Contemporanul*, 1973/17, 3. Megjegyzendő, hogy Veronica Porumbacu és Petre Sălcudeanu nem csak recenzensei e kötetnek, hanem szereplői is, hiszen a velük készült interjúkat is közli a kötet.

⁵⁷ REPORTER, *Masă rotundă. În discuție: Beke György, Fără interpret = Tribuna* 1973/4, 8.

⁵⁸ Vö. PORUMBACU 1973, 3.

⁵⁹ Vö. SĂLCUDEANU 1973, 2.

⁶⁰ BEKE György, *Fără interpret: convorbiri cu 56 de scriitori despre relațiile literare româno-maghiare*, București, ed. Kriterion, 1972. (A továbbiakban: BEKE 1972b)

⁶¹ Amennyiben ugyanarra a nyelven kívüli valóságra utalnak: Tolmács nélkül = *Fără interpret*.

⁶² A borítótér Baász Imre munkája.

laki magyarul beszélgetett volna. E feltételezések és problémák csupán a két kötet együttes olvasásakor bukkanhatnak fel. A román kötetet olvasó közönség értesül arról, hogy részben fordításokat olvas és nyelvi, impliciten pedig kulturális különbségek is ott munkálnak a kötetben. A magyar nyelvű kiadványt olvasók pedig azt látják, hogy a magyar nyelvet mindenki jól beszéli, nincs szükség közvetítőkre és tökéletesen működik a megértés ebben a kommunikációban. Nyilván torz ez a megfogalmazás, de nem tekinthetünk el ettől az olvasattól sem. Az egyidejű megjelenés méltánylandó, hiszen egyszerre juttatja el a román és magyar ajkú közönséghez a kapcsolattörténeti jelentőségű beszélgetéseket, ez által széleskörű recepcióra számíthatunk, a kölcsönösség nem ilyen mértékű a valóságban⁶³ és a hétköznapi életben. A párhuzamosságoknál maradva, Szász János a vele készült interjúban a profitorientált kapitalista Svájjal hasonlítja össze a szocialista művelődéspolitikát: „Noha a svájci alkotmány szerint négy nyelv ott a hivatalos, a német, a francia, az olasz és a rétoromán, a kölcsönös fordítások egymás irodalmából valóságos fehér hollók [...] Mikor manapság Európában és világszerte annyi vizsaly választja el egymástól a régóta egymás mellett élő népeket, nemzeteket és nemzetiségeket, a mi munkánknak a kölcsönös megismerést szolgáló törekvéseinknek még nagyobb jelentősége és szépsége van.”⁶⁴ Az idézet első felét vizsgálva, látható a különbség, hiszen Romániában egyetlen hivatalos nyelv van, a román, illetve többség-kisebbség viszonyrendszerében működnek az etnikumok. Szász hiányolja tehát a fordítást Svájcban. Gondolatmenete viszont romániai viszonylatban érdekes: egyrészt Svájchoz képest érzékelteti azt a különbséget, ami az országban beszélt nyelvek irányában megnyilvánul, másfelől benne marad a megértést szolgáló fordításgyakorlat diskurzusában, a szocialista kultúrpolitikában. Dávid Gyula a vele készült interjúban úgy fogalmazott, hogy „a komparatistika a nacionalizmus ellen folyó nevelőmunka hatásos eszköze”.⁶⁵ Bár Szász János nem utal nacionalizmusra, a svájci példával éppen az egyes nemzetek ideális egymás mellett élését idézi meg, bár a fordítás szempontjából szerinte ez kifogásolandó. Romániában éppen a totalitarizmus, a nacionál-kommunizmus idején kerül hangsúlyosabban előtérbe az együtt élő népek irodalmainak fordítása és megismerése és ezt mutatják fel ideálisként a külföldi példával szemben. A komparatistikának mint nemzeti irodalmakat összehasonlító tudománynak talán ezért sem lehetett más története a romániai lehetőségek közepette. A magyar komparatisták irányították a szakma figyelmét az 1877-es kolozsvári *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokra*, ami nem az értékelvűség, hanem az egyenértékűség elve alapján helyezte egymás mellé a különböző nyelvű és eltérő nyelvi rétegű szövegeket. Ez az egyenértékűség hiányzik tehát a romániai irodalmak hetvenes évekbeli történeteiből, és ezt a hiányt igazolja Beke György kötete a két nyelven történő egyidejű megjelenés dacára is. Bár a nemzetiségi különbségeket oly módon tematizálja Beke György kötete, hogy a közös pontokat, az átjárásokat, a hasonlóságokat keresi a kapcsolatokban, a folytatás szándékáról nyilatkozva, a néprajz, történelem, művészet képviselőivel szeretett volna hasonló beszélgetéseket készíteni. Ekkor állítja, hogy „tisztázni kell, hogy a romániai magyar képzőművészetnek van-e nemzetiségi

⁶³ Lásd például a Kriterion kiadó esetében Bartha Katalin Ágnes tanulmányát: *A Kriterion Könyvkiadó történetéből*. Kézirat.

⁶⁴ Szász János = BEKE 1972, 416.

⁶⁵ Dávid Gyula = BEKE 1972, 458.

pluza”,⁶⁶ és ezzel érzékeltette némiképp a kérdés problematikusságát és esetleges határait. A magát közéleti emberként meghatározó Beke tudatosan fog hozzá az interjúk elkészítésének, publikálásának, amelyek így (két) kötetben egymást erősítve legitimálják a kölcsönösség és megértés látszatát a nyelvi, tartalmi és társadalmi különbségek ellenére is.⁶⁷ A kapcsolattörténeti elbeszélések pedig adatgazdagságuk mellett tolmács nélkül működnek a magyar és román befogadó számára, hiszen ki-ki saját anyanyelvén olvashatja az interjúkötetet, viszont komparatistaként a határon mozogva már beláthatóak a párhuzamosságok és különbözőségek, melyek ez által elveszítik egyértelműségüket és állandó kihívást jelentenek a kutató számára.

MELLÉKLET

A kötet interjúalanyai

1. Kós Károly	20. Gáldi László	39. Bajor Andor
2. Franyó Zoltán	21. Csehi Gyula	40. Constantin Olariu
3. Victor Eftimiu	22. Mikó Imre	41. Fodor Sándor
4. Molter Károly	23. Kiss Jenő	42. Dávid Gyula
5. Salamon László	24. Domokos Sámuel	43. Domokos Géza
6. Corneliu Codarcea	25. Jékely Zoltán	44. Kányádi Sándor
7. Avram P. Todor	26. Kemény G. Gábor	45. Titus Popovici
8. Octavian Sireagu	27. Gáll Ernő	46. Bodor Pál
9. Zaharia Stancu	28. Lőrinczi László	47. Petre Sălcudeanu
10. Illyés Gyula	29. Létay Lajos	48. Bálint Tibor
11. Kemény János	30. Köpeczi Béla	49. Páskándi Géza
12. Nagy István	31. Domokos János	50. Gálfalvi Zsolt
13. Gheorghe Dinu	32. Veronica Porumbacu	51. Pomogáts Béla
14. Jancsó Elemér	33. Engel Károly	52. Dumitru Radu Popescu
15. Szemlér Ferenc	34. Belia György	53. Láng Gusztáv
16. Balogh Edgár	35. Nicolae Balotă	54. Veress Zoltán
17. Mihai Beniuc	36. Dorothea Sasu	55. Kántor Lajos
18. Emil Giurgiuca	37. Sütő András	56. Szilágyi Domokos
19. Méliusz József	38. Szász János	

⁶⁶ HUSZÁR, i.m., 3.

⁶⁷ A tanulmány nem tért ki a megszólítottak és Beke György társadalmi státuszára. Többen az állami apparátus tisztségviselői, politikai szerepet vállalnak, besúgók és besúgóttak, kompromisszumokat kötnek és pártkonform dolgokat írnak – „mint sok mindenki”. Lásd BANYAI Éva, *Sikertörténet kudarcokkal. Bukaresti életutak*, Korunk, Kom-Press, Kolozsvár, 2006, 303. Beke György és a totalitárius rendszer kapcsolatához lásd: CSEKE Péter: *Limitarea libertății presei minorităților (1919–1989). Studiu istoric și analiză tipologică a cenzurii* = PETCU, Marian (coord.): *Cenzura în spațiul cultural românesc*. Editura Comunicare.ro, București, 2007.